

Müseibli Nəcəf

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru*

Ağalarzadə Anar

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Etnoarxeologiya
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Kiriçenko Dmitri

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Antropologiya mərkəzi"nin
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Hacıyeva Ülviyyə

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Etnoarxeologiya
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

KEŞİKÇİDAĞ: ARXEOLOJİ, ANTROPOLOJİ VƏ TARİXİ TƏDQIQATLAR

I. Arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar

2008-ci ildə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Ağstafa rayonu ərazisində arxeoloji abidələri tədqiq edən N.A.Müseyblinin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə yaradılmış "Keşikçidağ" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmışdır [Müseibli, Ağalarzadə, Kiriçenko, 2012, s. 7].

"Keşikçidağ" qoruğunun hal-hazırda yerləşdiyi ərazi tarixən Qafqaz Albaniyasının (e.ə. IV əsr – b.e. VIII əsr) – qədim Azərbaycan dövlətlərindən birinin tərkibində olmuşdur. Qoruq Ceyrançölün dik yamaclı dağlarının cənubunda və cənub-şərqində, Gürcüstanla həmsərhəd ərazidə yerləşir. O, orta əsrlərdə qayalarda çapılmış 70 mağaradan, bir qaladan, iki kilsədən və bir ibadətgahdan ibarət məbəd-monastır kompleksidir.

Mağara kompleksinin bir hissəsində təmizlik və profilaktika işləri aparılarkən qoruğun əməkdaşları 19 sayılı mağarada üç qəbir aşkar etmişdilər. Həmin mağara daxildə kvadrat formasındadır (5,5 m x 5,1 m). Döşəmədən qübbəşəkilli tavana qədər maksimum hündürlük 3,2 metrdir. Tavan tamamilə qaralmışdır. Düzbucaqlı formasındakı girişin eni 1,37 metr, hündürlüyü 2,3 metrdir. Qeyd edilən qəbirlərin üçündə də arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Qəbirlərdən biri mağaranın şimal tərəfində, digər iki qəbir isə qərb tərəfində yerləşir. Onlar qumdaşından ibarət döşəməyə çətana qədər səliqə ilə qazılıb açılmışdır. Qəbirlərin bir hissəsi künc tərəfə yönəlir və pillə forması alaraq genişlənir. Burada məqsəd iri daş lövhəni qoymaqla qəbrin ağzını mağara döşəməsi ilə eyni səviyyəyə gətirmək olmuşdur. Bütün qəbir kameraları şimal-qərbdən cənub-şərqə istiqamətlənmiş vəziyyətdədir.

1 və 2 sayılı qəbirlərdən sərdabə kimi istifadə olunmuş və burada dəfn edilmiş insanların qalıqları aşkar edilmişdir. 3 sayılı qəbir kamerası boş olmuş, burada insan qalıqları aşkar edilməmişdir. Onun daxili hissəsi quş peyinindən və az miqdarda aşkarlanmış narın dənəli torpaqdan təmizlənmişdir. 3 sayılı qəbrin yanında, girişin yaxınlığında daha bir qəbrin 6–7 sm dərinlikdə və 10 sm enində kanal vasitəsi ilə konturları qazılmışdır. Qəbir kamerasının qazılması bununla başa çatmamışdır. Görünür, 19 №-li mağara monastır hücrəsi deyil, məhz xristian müqəddəslərin dəfni üçün istifadə edilmişdir. Qoruq kompleksinə daxil olan digər sahələrdəki mağaraların bəzilərində də qəbirlərin aşkar ediləcəyi istisna edilmir. Qəbirlər qazılıb açıldıqca ardıcıl olaraq nömrələnmişdir.

1 sayılı qəbir giriş qapısı ilə üz bəuz divarın yanında aşkar edilmişdir. Qəbir kamerası narın torpaqdan təmizləndikdən sonra onun döşəməsində sümükləri qarışmış, nizamı pozulmuş vəziyyətdə 3 insan skeleti aşkar edilmişdir. Kəllə sümükləri qəbir kamerasının şimal-qərb hissəsində aşkar edilmişdir. Bu insanlar ayrı-ayrı vaxtlarda dəfn edilmişlər. Növbəti cəsədi qəbirə qoyarkən əvvəlki cəsədə məxsus sümüklər qəbir kamerasının divarlarına doğru kənarlaşdırılmışdır. Buna görə də qəbirdə sümüklər qarışmış vəziyyətdədir. Sümüklər torpaqdan təmizləndikdən sonra qəbir kamerasının üstü sal daşlarla örtülmüşdür.

1 sayılı qəbrin şimal-qərb tərəfində yerləşən 2 sayılı qəbir mağaranın şimal küncünü tutur. O, quş peyini və torpaqla dolu olmuşdur. Kameranın döşəməsində bir-birinə qarışmış iki insana məxsus sümüklərin olduğu müəyyən edilmişdir. Kəllə sümükləri isə qəbrin şimal-qərb hissəsində yanaşı vəziyyətdə olub. Kəllə sümükləri parçalandığına görə onların ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Sümüklərin üstü torpaqla örtülmüşdür.

3 sayılı qəbir 2 sayılı qəbrin yanında yerləşir. Qəbrin içi təmizləndikdən sonra orada heç kimin dəfn edilmədiyi aşkar olunub. Qəbirlər son Orta Əsrlər dövrünə aiddir. Onların yaşını dəqiqləşdirmək çətin-

dir. Qəbirlərin heç birində arxeoloji materiallar aşkar edilməmişdir. Yalnız radiokarbon analizdən sonra onların dəqiq yaşını müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1 sayılı qəbirdə yaxşı saxlanmış 3 ədəd kəllə sümüyü aşkar edilmişdir. Bu kəllələrin ölçülərini götürmək və onların antropoloji tipini müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

1 sayılı kəllə braxikrandır (braxikran – qısa baş). Kəllə qutusunun uzununa diametrinin (uzunluğunun) çox kiçik, köndələn kəsikdə diametrinin (eninin) orta, hündürlüyünün isə çox kiçik olması ilə fərqlənir. Sifəti çox enli və alçaqdır, göstərici ilə – eurien. Burnu dik, orta enli və leptorindir. Göz çuxurları hündür və enli olub, mezokonxdur. Ənsə bir qədər maili formada. Antropoloji baxımdan Avropoid irqinə məxsusdur [Абдушлишвили, 1964].

2 sayılı kəllə braxikrandır. Kəllə qutusunun uzununa diametrinin kiçik, köndələn kəsikdə diametrinin (eninin) orta, hündürlüyünün isə kiçik olması ilə fərqlənir. Sifəti enli və alçaqdır, göstərici ilə – eurien. Burnu orta dik, orta enli və mezorindir. Göz çuxurlarının hündürlüyü kiçik, enli və xamekonxdur. Antropoloji baxımdan Avropoid irqinə məxsus olub özündə Qafqazion tipi ilə Kaspi tiplərinin metis qarışığını əks etdirir. Bu antropoloji tipə çox rast gəlinir. O, Gəncə-Qazax regionunun azərbaycanlı əhalisi arasında geniş təmsil olunmuşdur. [Касимова, 1975].

3 sayılı kəllə dolixokrandır. Kəllə qutusunun uzununa diametrinin böyük, köndələn kəsikdə diametrinin (eninin) kiçik, hündürlüyünün isə orta olması ilə fərqlənir. Sifəti orta enli və orta hündürlükdədir, göstərici ilə leptendir. Burnu ensiz və orta hündürlükdə olub leptorindir. Göz çuxurları orta hündürlükdə, az enli olub gipsikonxdur. Avropoid irqinin Kaspi tipinə aiddir.

Kaspi antropoloji tipinə aid kəllələrə Azərbaycan ərazisində mezolit dövründən bu günə qədər bütün tarixi mərhələlərdə rast gəlinir [Касимова, 1984; Müseyibli, Ağalarzadə, Kiriçenko, 2012, s. 7].

Cədvəl 1. "Keşikçidağ" qoruğunun ərazisində aşkar edilmiş kəllələrin fərdi ölçüləri

Nö	Martin ölçmə metodikasına görə əlamətlər	1 saylı kəllə	2 saylı kəllə	3 saylı kəllə
1	Uzunluq ölçüsü	165	177	187
8	En ölçüsü	142	144	137
17	Hündürlük ölçüsü	126	134	134
8:1	Kəllə göstəriciləri (indeksi)	86	81,4	73,3
45	Sifətin eni	143	139	132
48	Sifətin hündürlüyü	64	65	73
51	Göz çuxurunun eni	44	44	39
52	Göz çuxurunun hündürlüyü	36	33	34
54	Burunun eni	25	26	24
55	Burunun hündürlüyü	55	52	53
48:45	Sifət indeksi	44,75	46,76	55,3
52:51	Göz çuxuru indeksi	81,8	75	87,2
54:55	Burun indeksi	45,4	50	45,3

Eyni zamanda "Keşikçidağ" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun əməkdaşlarının qoruğa yaxın ərazidə qədim qəbirlərin mövcudluğu barədə verdikləri məlumatı yerində yoxlamaq üçün 2011-ci il iyun ayında həmin əraziyə arxeoloji ekspedisiya göndərilmişdir. Tədqiq edilən ərazi şimalda "Keşikçidağ" qoruğunun sərhədləri, cənubda isə "Karvan dərəsi" deyilən dərə ilə kəşisir. Sahə, əsasən, düzənlikdən ibarətdir və otlaq kimi istifadə edilir. Baxış zamanı qoruq əməkdaşlarının verdikləri məlumat öz təsdiqini tapmışdır. Həqiqətən də, bu ərazidə qədim qəbirlər aşkar edilmişdir. Qəbirlər bir neçə hektar ərazini əhatə edən kurqanlardan ibarətdir. Burada onlarla kurqan tipli qəbirin olduğu müəyyən edilmişdir.

Kurqanların örtüyünün diametri bəzən 10–12 m-ə çatır. Örtük çay daşlarından ibarətdir. Kurqanların aid olduğu dövrü müəyyən etmək üçün onlardan birində qazıntı işləri aparılmışdır. Kurqanın mərkəzində yerləşmiş qəbir kamerasında heyvan sümükləri, 2 ədəd saxsı qab və tısağa qını aşkar edilmişdir. Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid qəbirdə tısağa qınının aşkar edilməsi Mingəçevir qazıntılarından məlumdur [Асланов, Ваидов, Ионе, 1959].

Qəbirdə insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Azərbaycanın qərb bölgəsində yayılmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbir abidələrinin bəzilərində də

insan skeleti aşkar edilməmişdir. Yaylaq-qışlaq mədəniyyəti ilə məşğul olan qədim tayfaların dəfn adətlərində xatirat qəbirləri geniş yayılmışdır [Кесаманлы, 1999; Müseyibli, 2004; Müseyibli, 2010]. Belə xatirat qəbirlərindən biri də məhz tədqiq edilən kurqandır.

Aşkar edilmiş keramika məmulatı əsasında bu kurqan Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə, yəni e.ə. II minilliyin sonuna aid edilə bilər. Kurqanda aşkar edilmiş qabların hər ikisi qara cilalıdır. Onlardan biri dar boğazlı, cilalanmış küpədir. Boğazdan oturağa qədər düz xətlər, batıq nöqtələr, çəpinə, dalğalı, əyri-üyrü üfüqi və yenə də oturağa doğru çəkilmiş düz xətlər gedir. Bütün bu ornamentasiya elementlərini bir-birindən dörd ədəd üfüqi çəkilmiş zolaqlar ayırır. Qabın səthinin ornamentasiyası Günəşi xatırladır. Belə güman etmək olar ki, bu, ilin fəsillərinin dəyişməsinin rəmzidir. İkinci qab bardaq tiplidir. Dar boğazlı olub, ağız kənarını çiyinlə birləşdirən qulpa malikdir. Qabın gövdəsində və oturağa yaxın yerdədeşiklər açılmışdır. Belə hallara tədqiq edilən dövrün qəbir abidələrində dəfələrlə rast gəlinmişdir. Qabın altı dabanlı oturağa malikdir ki, bu da Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aid keramik məmulat arasında az təsadüf edilən haldır. Qabın bütün səthi cila üsulu ilə bəzədilmişdir. Qabın üstündə yuxarıdan aşağıya şaquli zolaqlar, üç paralel üfüqi xətlər, torşəkilli

təsvir, zəif cilalı sahə və ondan oturacağa doğru düz, uzun xətlər ardıcılıqla çəkilmişdir.

Hər iki qabın Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti abidələri arasında çoxsaylı analoqları məlumdur. Yuxarıda qeyd edilən bu kurqanlar Son Tunc–Erkən Dəmir dövrünün maldar əhalisinə aiddir. Üç min il əvvəl də Ceyrançöl ərazisinin maldarları indi olduğu kimi, bu ərazidən qış otlaq sahələri kimi istifadə edirdilər.

Böyük Kəsik qəsəbəsindən təqribən 5 km şərqdə də bir neçə kurqan aşkar edilmişdir. Bunların Keşikçıdağ kurqanlarından fərqi örtüklərinin daha qalın (2 m-ə qədər), özlərinin isə daha iri olmasıdır. Ancaq arxeoloji qazıntılar başa çatdıqdan sonra bu kurqanların Tunc dövrünün hansı mərhələsinə aid olduğu qəti müəyyən edilə bilər.

Aparılmış çöl tədqiqatları göstərir ki, “Keşikçıdağ” qoruğu və ətraf ərazilərdə yerləşən, müxtəlif dövrlərə aid olan çoxsaylı tarixi, arxeoloji abidələrin çox diqqətlə araşdırılmasına ehtiyac vardır ki, bu da həm regionun, həm də ümumilikdə Azərbaycanın qədim tarixinin tədqiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

II. Tarixi tədqiqatlar

“Müqəddəs Davidin həyatı” adlı mənbəyə görə, “Keşikçıdağ” mağara kompleksinin əsası VI əsrdə Suriyada monofizitlərin məruz qaldığı təqiblərdən xilas olmaq üçün Qafqaza gələn, 13 suriyalı rahibdən biri olan vaiz David tərəfindən qoyulmuşdur [Какабадзе, 1926, с. 36–42; Чубинашвили, 1948, с. 23–25, 31–32]. Qeyd edək ki, “Müqəddəs Davidin həyatı”nın ən erkən versiyası X əsrə aiddir [Какабадзе, 1926, с. 36–42]. XII əsrdə onun redaktə edilmiş, Samtavis və Qori mitropoliti Roman tərəfindən XVIII əsrdə yenidən işlənmiş versiyası yaradıldı [ЦГИАГ: Ф. др. рукописей, ед.хр. 252, 1737 г.]. İ. Abuladze tərəfindən əsərin tənqidi nəşri çap edilmişdir [Абуладзе, 1955; Абуладзе, 1963, Т.1, с. 229–240; 1971, Т.3, с.170–207, 291–331; Т.4, с. 407–415].

Sözügedən mənbəyə əsasən, suriyalı rahib David ilk olaraq İberiyaya gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, e.ə. IV əsrdə müasir Gürcüstanın şərqini əhatə edən

ərazidə gürcü tarixşünaslığında “Kartli çarlığı” adı ilə tanınan, antik dövr müəlliflərinin isə “Qafqaz İberiyası” adı verdiyi (Тацит “Анналы”, кн.6), paytaxtı Mxet [Мухелишвили, 1988, с. 29–30] şəhəri olan dövlət təşəkkül etmişdir. Xristianlığın qəbul edilməsinə qədər İberiyada büt-pərəstlik, mitraizm və zərdüştlük dinləri yayılmışdı. Rəvayətə görə, həvarilər dövründə burada Gürcü Kilsəsinin banisi hesab edilən Andrey Pervozvanni (Andria Pirveldzodebuli) və Simeon Kananit xristianlığı yayırdılar [Сабинин, 1877, с. 17–18; Покровский, 1906, с. 17–18]. Arxeoloji qazıntılar göstərmişdir ki, eramızın III əsrinə aid dəfn yerlərində üzərində erkən xristianlığın simvollarından xaç və balıq, lövbər və balıq təsvirləri olan möhürlərə rast gəlinir [Haas, 2008, p. 114]. Rəvayətə görə, İberiyada dini təbliğat aparmış Müqəddəs Nino (Карадкийalı vaizə) burada xristianlığın yayılmasında böyük rol oynamışdır. Nəticədə, IV əsrdə İberiyada çar III Mirianın hakimiyyəti dövründə xristianlıq dövlət dini elan olunmuşdur [“Житие св.Нины”, 1979, №3; Джанашиа, 1988, с. 1, 8–20].

İlkin mərhələdə Gürcü Kilsəsi Antioxiya Kilsəsinə tabe idi. Antioxiya şəhərində yerləşən bu kilsə Ümumdünya Kilsəsinin Şərqdəki ən qədim kilsə institutlarından biri idi. V əsrin əvvəlində Antioxiyada İsa Məsihin təbiəti ilə bağlı qızgın mübahisələr aparılırdı. Nəticədə, iki etiqadi təlim yarandı: monofizitlik (İsa Məsihin ilahi təbiətini qəbul edərək onun bəşəri təbiətini rədd edən əhkmə) və diofizitlik (İsa Məsihin həm ilahi, həm də insani təbiətə malik olduğunu bildirən əhkmə).

V əsrin sonunda Gürcü Kilsəsi Antioxiyadan asılılığını azaldaraq, mərkəzi Mxet şəhərində olmaqla nisbi muxtariyyət əldə etdi. VI əsrdə Antioxiyə kilsəsi tamamilə diofizit kilsəsinə çevrildi. Həmin vaxtlar İberiya Sasanilər imperiyasının hakimiyyəti altına keçdi. Buna baxmayaraq, İberiya ona başçılıq edəcək canişini (eristavi) özü seçmək hüququna malik idi. Qeyd edək ki, bu dövrdə Sasanilərlə Bizans imperiyası arasında mübarizə gedirdi. Bizans imperiyasında diofizitlik getdikcə mövqeyini gücləndirdiyi üçün İran hakimiyyəti həm daxildə, həm də özündən asılı ölkələrdə nestorianlığa və monofizitliyə dəstək verirdi.

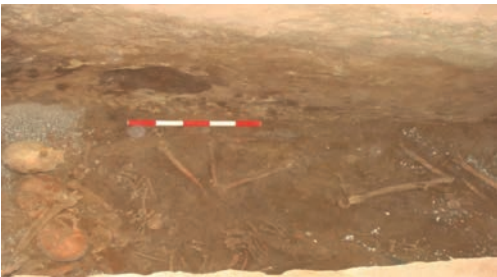
Şəkil 1. Keşikçidağ mağara-monastır kompleksinin panoraması

Şəkil 2. 19 sayılı mağaranın girişi

Şəkil 3. 19 sayılı mağaradakı qəbir

Şəkil 4. 1 sayılı qəbir. Skeletlər

Beləliklə, həm Bizans imperiyası və Antioxiya kilsəsi ilə sıx əlaqələrin mövcudluğunun, həm də Sasanilərin asılılığından çıxmaq niyyətinin bir nəticəsi olaraq, İveriyada diofizitliyin mövqeyi getdikcə güclənməyə başladı.

Suriyalı rahib David haqqında agioqrafik məlumatlar göstərir ki, VI əsrdə xristianlıq İveriyada hələ tam yayılmamışdı, bütprəstlik və digər dini inanclar hələ də öz mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı. "Müqəddəs Davidin həyatı"na görə, 12 suriyalı monofizit rahiblə İveriyaya gələn David Mxet şəhəri yaxınlığındakı Zadeni dağında məskən saldı və başqa etiqadların nümayəndələri arasında təbliğat aparmağa başladı. Artıq üç il sonra suriyalı rahiblərin təbliğatı bütün İveriyanı əhatə etmişdi. Buradan belə nəticə hasil olur ki, ölkə əhalisi digər dinlərə etiqad etdiyinə görə, missionerlər təkallahlılığa dəvət edirdilər. Həmçinin suriyalı rahiblər monofizit olduqları halda, İveriya əhalisi xristianlığın diofizit ehkamını qəbul etdi.

"Müqəddəs Davidin həyatı"na görə, David Tbilisi yaxınlığındakı Mtatsmin-da dağında məskən salmışdı. O, həmin dağın ətəyində kiçik mağara düzəltdi və kiçik kilsə tikmişdi. Yerli əhalidən olan şagirdi Lukianla birlikdə David hər həftənin cümə axşamı moizə etmək üçün şəhərə düşürdü. Və "onlar çoxlarını xristianlığa döndərdi". Bu, sübut edir ki, VI əsrdə xristianlıq hətta Tbilisinin özündə vahid dinə çevrilməmişdi və şəhərdə çox sayda bütprəst vardı.

Vaizin bu fəaliyyəti bütprəstləri hiddətləndirirdi. Nəticədə, onlar böhtan ataraq Davidin üzərində məhkəmə qurulmasına nail oldular. Ancaq David bəraət qazandı və azad edildi. O, bütün bunların əsas səbəbinin bütprəstlər arasında xristianlığı təbliğ etməsi olduğunu başa düşür və hər şeydən ümidini kəsərək məyusluq içində Tbilisini tərk edir [Абуладзе, 1955; Абуладзе, 1963, T.1, c. 229–240; 1971, T.3, c. 170–207, 291–331; T.4, c. 407–415].

İveriyadan David şagirdləri ilə birlikdə Qafqaz Albaniyasına keçdi. Onlar sərhədləri şimalda Dərbənddən cənubda Araz çayına, şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə İveriyanın sərhədlərinə (Xranakert qalasına, İori və Alazan çaylarının yuxarı axarlarına, Kür ilə Xrami arasındakı əraziyə) qədər uzanan Qafqaz Albaniyasının Kambisena adlanan əyalətində məskunlaşdılar [Мамедова, 1986, c. 89, 121, 127–139, 143, 150–151; Мамедова, 1987, c. 7, 20–35, 40–41; Мамедова, 2005, c. 247, 273; Гаджиева, 2017, c. 80].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması Qüds kilsəsi ilə əlaqəli olmuş və həvarilər dövrünə, yəni I əsrə təsadüf etmişdir. Qafqaz Albaniyasında xristianlığın təbliği həvarilər Varfolomey və Faddey, həvari Faddeyin şagirdi Yelisey, eləcə də Dadi tərəfindən Suriya dilində (Arami dillər qrupuna daxil olan ölü dil) həyata keçirilirdi. IV əsrin əvvəllərində alban çarı Urnayr dövründə xristianlıq ölkənin dövlət dini elan edildi. Arşakilər və Mehranilər sülaləsindən olan Qafqaz Albaniyasının hökmdarları xristianlığın köməyi ilə ölkəni birləşdirməyə, bütprəstlik və zərdüştiliyi məhv etməyə çalışdılar. IV əsrin ortalarında alban əlifbası (52 hərflə) meydana gəldi, "İncil" və digər xristian ədəbiyyatı Suriya və yunan dillərindən alban dilinə tərcümə edildi. IV əsrin sonuna doğru Alban Həvari kilsəsinin özünəməxsus kilsə

institutu formalaşdı. Həmin dövrdə Alban Həvari kilsəsinin ruhaniləri öz kilsə başçılarını (katolikos–patriarx) seçmək hüququnu, yəni müstəqillik əldə etdilər [Каланкатуйский, I, 6; II, 48; III, 23]. Alban Kilsəsinin bu avtokefal (müstəqil) xarakterini iki səbəb şərtləndirirdi: kilsənin əsasının həvarilər tərəfindən qoyulması və ölkənin siyasi statusu (Bizans imperiyasından qətiyyənlə asılı olmaması).

Xristianlığın yayılmasında alban yazısının mövcudluğu böyük rol oynamışdır. Bununla yanaşı, IV–V əsrlərdə suriyalı rahiblər də Qafqaz Albaniyasında xristianlığı təbliğ edirdilər. Suriya dilində aşkar edilmiş qədim xristian yazıları buna sübutdur [Каланкатуйский, I, 14; Мамедова, 2005, с. 535].

Qeyd edək ki, V–VIII əsrlərdə Alban Həvari kilsəsi 12 yepiskopluqdan ibarət idi. Bu kilsənin din xadimləri Şimali Qafqazda yaşayan türkdilli köçəri tayfaları arasında mütəmadi təbliğatla məşğul olurdular. Onu da vurğulayaq ki, Alban Həvari kilsəsinin nüfuzu V əsrdə daha da artır. Belə ki, alban çarı Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə ölkədə çox sayda monastır və kilsə tikilir, bidətçilərə və sektalara qarşı mübarizə aparılırdı. Aquen Kilsə Məclisinin keçirilməsi də məhz həmin dövrə təsadüf edir [Каганкатвацци, 1861, I, 6–7, 9, 15–18, II, 48, III, 23; Мамедова, 1986, с. 217, 229–236; Мамедова, 2005, с. 523–550, 565; Алексидзе, 2001, с. 39–40].

Gördüyümüz kimi, suriyalı rahib David Qafqaz Albaniyasına gələndə Suriya dili ölkədə geniş yayılmışdı. Bu isə yerli əhali ilə ünsiyyəti asanlaşdırırdı. Həmçinin Alban Həvari kilsəsinin monofizit ehkamı suriyalı rahiblərin dini dünyagörüşlərinə uyğun gəlirdi. Qafqaz Albaniyasında Davidin şagirdləri – davamçıları kiçik bir dərənin yamaclarında əlçatmaz süni boşluqlu mağaralarda zahid həyat tərzini sürmək məqsədilə monastırlar yaratdılar. Şübhəsiz, suriyalı rahiblərin ardıcılıqları onlarla eyni inanc bəllüşən, yəni etiqadca monofizit olan Alban Həvari kilsəsinin mənsubları olmuşlar. Beləliklə, zaman keçdikcə Qafqaz Albaniyasının irsi olan möhtəşəm Keşikçidağ monastır kompleksi (Keşikçidağ Dövlət Tarix–Mədəniyyət Qoruğunun ərazisində yerləşir) təşəkkül tapdı.

Qafqaz Albaniyasının xristian irsi arasında Keşikçidağ monastır kompleksinə bənzər mağara–məbədlərə rast gəlinməsi nadir hal deyildir. Çünki Qafqaz Albaniyasında zahidliyin bir neçə növü mövcud olmuşdur: çölçülər və ya tərki-dünyalar (Dizapayt dağında onların 3 min nəfərlik icması mövcud idi), sütunçular (sütun üzərində dua edənlər), qadın və kişi monastırları. Zaqatalanın Yuxarı Çardaqlar kəndindəki Xangildağ dağının cənub ətəyində, dik qayanın içərisində V əsrə aid xüsusi abidə yerləşir (iki dərin olmayan taxçalı yarım-dairəvi tağ iki qapı təəssüratı yaradır. Mərkəzi oyuğun dərinliyində divarda yonulmuş altır (mehrab) var. Qapılar qayalıq talvar altında, qaya daşından yonulmuş süni platforma üzərində dayanır). Belə mağaralar Azərbaycanın Qazax və Şəki–Zaqatala bölgələrində də mövcuddur.

VIII–XIX əsrə aid mənbələrdə təsdiq edilir ki, Alban Həvari kilsəsinin mənsubları hərc-mərclik və müharibə dövrlərində Kürün sağ sahilində yerləşən mağaralardan həm dini, həm də strateji (belə yerlərdə qala və sığınacaqlar yaradılırdı) məqsədlərlə istifadə etmişlər. Məsələn, Gəncə, Qazax, Gədəbəy

Şəkil 5. Kəllə №1

Şəkil 6. Kəllə №2

Şəkil 7. Kəllə №3

və Qarabağ (Şuşa) vilayətlərində belə mağaralar mövcud olmuşdur. Onların arasında Çarek qalasının (Gədəbəy) cənub tərəfində yerləşən və müqəddəs yer sayılan yeddi mağara–kilsəni qeyd etmək olar. Həmçinin Tərtər çayının sağ sahilindəki yamacda mağaraya bənzəyən bir yer vardı. Rəvayətə görə, burada Viro və digər alban katolikosları yaşayırmışlar [Каганкатваци, 1861, II, 14; Бархударянц, 1895/1949; Карахмедова, 1986/2017; Гаджиева, 2017, с. 80–81].

Keşikçidağ ərazisində yerləşən monastırların sonrakı taleyinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda islamın yayılaraq əsas dinə çevrilməsi səbəbilə həmin alban ibadətgahları yerli əhali arasında zaman keçdikcə əhəmiyyətini itirməyə başladı. Rusiya imperiyası dövründə isə Keşikçidağ monastır kompleksi tamamilə gürcü pravoslav keşişlərin ixtiyarına keçdi. Belə ki, çarizm Qafqazda pravoslavlığın dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə Rus Pravoslav kilsəsinin tərkibində Gürcü ekzarxatlığı (1811–1917) təsis etdi, Yelizavetpol, İrəvan və Bakı quberniyaları, eləcə də Cər–Balakən əyalətindəki monastır və kilsələrin bir qismi Gürcü ekzarxatlığının eyni adlı yeparxiyasına tabe edildi [Гаджиева, 2004, с. 61–62; Абашидзе, Бубулашвили, Павлиашвили, 2006, с. 321–351]. Beləliklə, Keşikçidağ mağara-monastır kompleksi Kür çayının sol sahilindəki digər alban məbədləri kimi gürcü ruhaniliyinin təbəçiliyinə keçdi. Kompleksdəki freskaların XIX əsrə aid olması və gürcü ikonoqrafiyasına yaxın olması məhz bununla izah olunur [Наси́ев, 2012, р. 3–8].

Göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, Keşikçidağ mağara-monastır kompleksi Qafqaz Albaniyasından Azərbaycan xalqına yadigar qalan dini-tarixi abidədir. Bu isə ölkəmizdə bütün tarixi dövrlərə aid abidələrin, o cümlədən xristianlıq dövrü abidələrinin mühafizəsi və tədqiq edilməsi baxımından zəruridir.

Şəkil 8. Kurqanda aşkar edilmiş keramika

ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibli N., Ağalarzadə A., Kiriçenko D. Keşikçidağda arxeoloji araşdırmalar // "Elm" qazeti, 30 oktyabr 2012-ci il, s. 7
2. Müseyibli N. Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar // "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası" jurnalı, Bakı, 2004, № 2, s. 58–74
3. Müseyibli N. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri // "Azərbaycan arxeologiyası" jurnalı, Bakı, 2009, № 2, s. 37–57
4. Абдушлишвили М.Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси, 1964, 210 с.
5. Абуладзе И. Древние редакции Житий сирийских подвижников в Грузии. Тбилиси, 1955 (gürcü dilində)
6. Абуладзе И. Житие и деяния св. отца нашего Давида Гареджели / ПДГАЛ. 1963, Т.1, с. 229–240; 1971, Т.3, с. 170–207, 291–331; Т.4, с. 407–415 (gürcü dilində)
7. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку.: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1959, 194 с.
8. Абашидзе З., Бубулашвили Э., Павлиашвили К. Грузинский экзархат Русской Православной Церкви / Православная энциклопедия. М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», Т. XIII, 2006, с. 321–351
9. Алексидзе З. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровки албанского текста, обнаруженного на Синайской горе // The history of Caucasus. The scientific-public almanac. Issue №1, Baku, 21–24 of may 2001, p. 39–40
10. Бархударянц М. Арцах. Баку, 1895, часть I–II (арм.яз) / перевод Яргуляна, 1949 – НАИИАНА инд. № 1622.2010
11. Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку: Нурлан, 2004, 104 с.
12. Гаджиева У. Этно-археологическая значимость пещер Юго-Восточной части Южного Кавказа // Arif Akim oğlu Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 27 Dekabr 2017-ci il, s. 77–81
13. Джанашиа Н.С. Картли в первой половине IV в. Объявление христианства государственной религией / Очерки истории Грузии (в 8-ми томах). Т.II. Грузия в IV–X веках / Ред. М.Лордкипанидзе, Д.Мухелишвили. Тбилиси: Мецниереба: Тип. АН ГССР, 1988, Глава I, §1, с. 1, 8–20 / <https://studylib.ru/doc/3852837/ocherki-istorii-gruzii.-tom-2>
14. «Житие св. Нины» как источник по истории народов Кавказа / Известия Академии наук Груз. ССР. Серия истории, археологии этнографии и истории искусства, 1979, №3 (перевод Г.В.Цулая) / Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада / <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/O.phtml?id=2055>
15. Каганкатвацци М. История агван / перевод с армян. К.Патканова. СПб, 1861, 376 с.
16. Какабадзе С. Архетипы житий сирийских отцов // Исторический сборник. Т.1. Тбилиси, 1926, с. 1–18, 36–42
17. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина). Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана». Баку, «Элм», 1986/ переиздана 2017, 27 с.
18. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку, «Элм», 1975, 98 с.
19. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, «Элм», 1984, с. 68–101
20. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: АН, 1999, 180 с.
21. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
22. Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н.э.–VIII в./ Историческая география Азербайджана / Глав. ред. акад. АН Азерб. ССР З.М.Бунятов. Баку, «Элм», 1987, с. 7, 20–35, 40–41

23. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1986, 284 с.
24. Мухелишвили Д.Л. Основные этапы исторического развития Грузии IV–X вв. / Очерки истории Грузии (в 8-ми томах). Т. II. Грузия в IV–X веках / Ред.: М.Лордкипанидзе, Д.Мухелишвили. Тбилиси: Мецниереба: Тип. АН ГССР, 1988, Вступление, §1, с. 29–30 / <https://studylib.ru/doc/3852837/ocherki-istorii-gruzii-tom-2>
25. Сабинин Г. История Грузинской Церкви до конца VI века. СПб., 1877
26. Покровский Н. Краткий очерк церковно-исторической жизни православной Грузии со времени появления в ней христианства и до вступления ее в подданство России. Тифлис, 1906
27. Чубинашвили Г.Н. Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Тбилиси, 1948, 131 с.
28. Насыев İ.A. "Keshikchidagh" cave-temple complexes // The Presidium of Azerbaijan National Academy of Sciences. "Azerbaijan & azerbaijanians" international journal, 2012, № 3–4, p. 3–8
29. Haas C. Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia, Journal of Late Antiquity 1.1, Johns Hopkins University Press, 2008